International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

भारतीय कला, संगीत व सांस्कृतिक क्षेत्रातील आदिवासी समाजाचे योगदान

शेख हाजुमिया फतुसाहेब
संशोधक विद्यार्थी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, संभाजीनगर.
स.शिक्षक-वसंत प्राथमिक आश्रमशाळा, विद्यानगर (बावी) ता.जि.धाराशिव
Corresponding Author – शेख हाजुमिया फतुसाहेब
DOI - 10.5281/zenodo.17656392

प्रस्तावनाः

साधेपणा, निसर्गाव प्रेम, इतरांच्या वस्तू आणि संपत्तीचा लोभ नसणे आणि आदिवासी समाजातील सामाजिक सुसंवाद हे प्रत्येक भारतीयाला आकर्षित करणारी बाबा आहे. आदिवासी समाजात समता, बंधुभाव आणि न्यायावर आधारित जीवनशैली आहे. त्यांनी समाजाला एकत्र आणण्याचे आणि सामाजिक समरसता वाढविण्याचे काम केले आहे. सामाजिक रचना, पंचायत व्यवस्था आणि सामुदायिक जीवनशैलीतून अनेक गोष्टी शिकण्यासारखे आहेत. विविध वनस्पती आणि त्यांच्या औषधी वापराचे सखोल ज्ञान विकसित करणा-या आदिवासींना आयुर्वेदिक औषधांच्या विकासात अमूल्य भूमिका बजावली. शेती विकासात आदिवासी समाजाने महत्वाची भूमिका बजावली आहे उदा. धान्य लागवड, रोटेशन पीक घेणे इ.

विविधतेत एकता ही भारतीय संस्कृती आहे आणि त्या विविधतेच्या मुळाशी निश्चितच भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशात वसलेल्या जमाती आहेत. वेगवेगळ्या प्रदेशात राहणाऱ्या भारतातील जमाती त्यांच्या संस्कृतीद्वारे भारतीय संस्कृतीला एक वेगळे स्वरूप देण्यास हातभार लावतात. देशातील संस्कृती एकमेकांवर प्रभाव पाडत होत्या. अनेक जमाती असल्याने त्यांच्या संस्कृतीतही विविधता असणे स्वाभाविक आहे.विविध विद्वानांनी आदिवासी या शब्दाचे समानार्थी शब्द आदिम जमात, वन-जमाती, आदिवासी, वनवासी, अशिक्षित, निरक्षर, प्रागैतिहासिक, असंस्कृत जमात इत्यादी दिले आहेत. परंतु यापैकी बहुतेक जण समान अर्थ घोषित करतात. परंतु त्यांना असंस्कृत, निरक्षर किंवा अशिक्षित इत्यादी म्हणणे आज पूर्णपणे अयोग्य आणि अव्यवहार्य आहे. येथे आपण त्यांना जमात म्हणणे योग्य मानले आहे.

आदिवासी समाज त्यांची विशिष्ट संस्कृती, परंपरा आणि कला जतन करुन आहेत. त्यांची लोकगीते, लोकनृत्ये, हस्तकला आणि मौखिक परंपरा खूप समृध्द आहेत. आदिवासी कला, जसे की चित्रकला, शिल्पकला आणि संगीत, भारतीय कलेला एक वेगळे वळण देतात.

आदिवासी समाजातील कलेचे महत्व:

भारतातील आदिवासी समाज हा देशाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जडणघडणीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. प्राचीन काळापासून हा समाज स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आहे आणि त्यांची संस्कृती, परंपरा, आणि जीवनशैली इतरांपेक्षा वेगळी आहे. भारतात विविध राज्यांमध्ये पसरलेले असंख्य आदिवासी समूह आहेत, जे आपली वेगळी ओळख टिकवून आहेत. हिरवळीने नटलेल्या जंगलांमुळे आणि अद्वितीय आदिवासी क्षेत्रामुळे, कलांमध्येही त्याचे विशेष स्थान आहे. सर्जनशील सौंदर्य आणि कारागिरी ही मानवी गरज राहिली आहे. कला ही एक प्रकारची कृत्रिम निर्मिती आहे ज्यामध्ये शारीरिक आणि मानसिक कौशल्ये वापरली जातात. प्राचीन काळी, संस्कृतींच्या विकासाबरोबरच राज्याचे स्वरूप विकसित झाले. पारंपारिकपणे विविध हस्तकलांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांनी फार पूर्वीपासून समाजात जातीय ओळख निर्माण केली आहे. या जाती सुरुवातीपासूनच उपयुक्त वस्तूंचे उत्पादन आणि विक्री करत आहेत. या जाती आपल्या संस्कृतीचा वारसा आहेत कारण त्या उपयुक्त वस्तू तसेच सौंदर्य आणि सजावटीच्या धार्मिक विधींसाठी या जातींवर अवलंबून आहेत. अनेक जातींच्या प्राचीन आठवणी हस्तकला प्रकारांचे जतन, विस्तार आणि सौंदर्य यामध्ये सहजपणे दिसून येतात, ज्यामुळे त्यांच्या प्राचीन कला आणि संस्कृतीची ओळख होते.

आदिवासी पारंपारिकपणे माती, लाकूड, लोखंड, बांबू, गवत आणि पाने इत्यादींपासून उपयुक्त आणि कलात्मक गोष्टी तयार करत आले आहेत. म्हणूनच आदिवासींच्या पारंपारिक हस्तकलांमध्ये विविधतेसह आदिमता सहज दिसून येते. आदिवासी लोकचित्रकला कलेच्या कॅनव्हासवर सांसारिक क्रियाकलाप आणि दैनंदिन जीवन वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहण्याचा आणि वर्णन करण्याचा प्रयत्न करते, ज्याच्या गाभ्यामध्ये सर्वांसाठी समानता आणि आदराचे आदिवासी तत्वज्ञान आहे. गोंड चित्रकला झाडे, प्राणी आणि पक्षी ठिपक्यांमध्ये कोरून त्यांची कथा आणि इतिहास सांगते, वार्ली चित्रकला नैसर्गिक घटकांना भौमितिक आकारांमध्ये सादर करून एक कथा सांगते, तर सौरा चित्रकला देखील त्याच भौमितिक आकारांसह त्यांच्या समुदायाच्या स्मृती आणि कल्पनाशक्तीला उजागर करताना दिसते.

आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक ओळख व योगदानः

भारतीय सांस्कृतिक जीवनाच्या समृध्दीमागे आदिवासी कलेचा मोठा आधार आहे. नागरी संस्कृतीच्या प्रभावापासून मुक्त, परंपरागत चालत आलेले निसर्गप्रेम, सहज उपलब्ध साहित्यातून झालेला उत्स्फुर्त आविष्कार म्हणजे आदिवासी कला. भारतातील आदिवासी समुदायांचा इतिहास आणि संस्कृती अत्यंत महत्त्वाची आणि वैविध्यपूर्ण आहे. आदिवासी लोकसंख्या ही भारतीय समाजाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे आणि त्यांची सांस्कृतिक ओळख समजून घेणे हे देशाच्या एकूण विविधतेला समजून घेण्यासारखे आहे. "आदिवासी लोक" म्हणून ओळखले जाणारे आदिवासी समुदाय प्राचीन काळापासून भारतीय उपखंडात वास्तव्य करत आहेत. हे समुदाय त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैली, संस्कृती आणि चालीरिती या साठी प्रसिद्ध आहेत. आदिवासी समाज बहुतेकदा मुख्य प्रवाहातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विकासापासुण अलिप्त

राहतात आणि नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतात. भारतातील आदिवासी समुदाय प्रामुख्याने जंगले, डोंगराळ भागात आणि दुर्गम भागात राहतात. त्यांची लोकसंख्या देशातील विविध राज्यांमध्ये पसरलेली आहे, प्रामुख्याने मध्य प्रदेश, झारखंड, छत्तीसगड, ओडिशा, महाराष्ट्र आणि ईशान्य राज्ये. आदिवासी समुदायांचा इतिहास देखील खूप जुना आहे आणि ते प्राचीन भारतीय संस्कृतींशी जोडलेले आहेत.

भारतातील आदिवासी संस्कृती अत्यंत वैविध्यपूर्ण आहे. प्रत्येक समुदायाची स्वतःची वेगळी भाषा, कला, संगीत, नृत्य आणि धार्मिक श्रद्धा आहेत. आदिवासी लोक प्राचीन परंपरा आणि रीतिरिवाजांचे पालन करून त्यांची संस्कृती जपतात. ही संस्कृती त्यांच्या स्वातंत्र्याने आणि नैसर्गिक जीवनशैलीने ओतप्रोत आहे, जी मुख्य प्रवाहापेक्षा वेगळी आहे. बांबू कला, लाकूड कोरीवकाम आणि ब्लँकेट विणकाम यासारख्या लोककला आणि हस्तकला आदिवासी समुदायांमध्ये प्रमुख आहेत. याशिवाय, आदिवासी लोक त्यांच्या धार्मिक श्रद्धा आणि विधींद्वारे निसर्गाशी एकरूपता राखतात. आदिवासी समुदायांची संस्कृती ही भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. त्यांची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये, परंपरा आणि जीवनशैली मुख्य प्रवाहापेक्षा वेगळी, अद्वितीय आणि समृद्ध आहे. आदिवासी समाजाचे जीवन निसर्गाशी खोलवर जोडलेले असल्याने, त्यांची सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये निसर्ग आणि पर्यावरणाशी देखील संबंधित आहेत.

भारतीय संगीत क्षेत्रात आदिवासी समाजाचे योगदानः

आदिवासी समाजाने संगीत क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यांची लोकगीते, पारंपारिक वाद्ये आणि नृत्ये भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहेत. या योगदानाला आजही तितकेच महत्व आहे.

लोकगीतेः

आदिवासी समाजामध्ये अनेक लोकगीते आहेत, जी त्यांच्या संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैलीचे प्रतिबिंब आहेत. आदिवासी समाज निसर्गाच्या सानिध्यात असल्यामुळे निसर्गावर आधारित गाणी व त्यामुधून निसर्गाचे वर्णन एकायला मिळते. आदिवासी समाज प्रेम आणि विवाह याला खूप महत्व देतो त्यामुळे त्यांच्या लोकगीतात प्रेमगीते मोठ्या प्रमाणावर गायली जातात. आदिवासी लोक त्यांच्या पारंपारिक देवतांची आणि श्रध्दांची पुजा करतात. त्यामुळे त्यांच्या लोकगीतामध्ये धार्मिक गाणी आढळतात.

पारंपारिक वाद्ये व नृत्यः

निसर्गाशी एकरुप असलेल्या आदिवासी जमातीच्या खडतर व कष्टमय जीवनात विरंगुळा, विसावा व आनंद म्हणून विविध नृत्यांचा व संगीतास स्थान लाभलेले आहे. आदिवाशी नृत्य संगीतामध्ये वेगवेगळ्या पारंपारिक वाद्ये संगीताची जोड दिलेले असते. धार्मिक विधी, सामाजिक सण समारंभ, शेतीतील धाण्य मळणी, दिवाळी, होळी, विवाह इ. प्रसंगी आदिवासी समुहात पारंपारिक प्रकारातील नृत्ये करण्याची प्रथा प्रचलित असते. अशा पारंपारिक विविध नृत्यांना वेग, गती व दिशा देण्यासाठी व नृत्याची स्फुर्ती एकसंघ ठेवण्यासाठी वाद्यातुन निर्माण केले जाणा-या ध्वनीस महत्वपूर्ण स्थान असते . ताल,

तंतू व वायू प्रकारातील आदिवासी जमातीची वाद्ये असतात.

समारोपः

आदिवासी समाज आज 21 व्या शतकातही दुर्लक्षितच आहे. सामाजिक आर्थिक विकास झाला नसला तरी मात्र सांस्कृतिक व कलात्मक दृष्टिने आदिवासी मात्र जगाच्या तुलनेत अग्रेसर आहे. त्यांनी त्यांची संस्कृती त्यांच्या विविध कला अंतकरणापासून जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे. बदलत्या आधुनिक प्रवाहा बरोबर वावरत आहेत. समाजात होणा-या बदलांचा स्वीकार करत आहेत. परंतु तरीही आपल्या कलाविष्काराशी असलेले नाते मात्र त्यांचे अतुट आहे.

आज जगाच्या तुलनेत आदिवासी समाज कितीतरी मागे आहे.परंतु तरीही समाधानी आहे. त्याच्याकडे पैसा, गाडी, बंगला, कपडे नाहीत तरीही तो आपल्या जीवनातील या आपुरेपणाचा कोणाला दोष देत नाही, तो समाधानाने राहतो. आपले जगणे आनंददायी करत निसर्गाच्या सानिध्यात सुखी समाधानी वावरतो. वाद्य, गायन, नृत्य, अशा अनेक कला यांच्यासाठी महत्वाच्या आहेत. आजही ह्या आदिम परंपरा जपत संभाळत हा समाज आला आहे. म्हणूनच आदिवासी संस्कृती ही जगात आदर्श निर्माण करणारी संस्कृती आहे असे म्हणता येते.

संदर्भ:

1) आदिवासी कला- संजय लोहकरे
2) आदिवासी वाद्य आणि आदिवासी नृत्यः- डा. हनुमंत भवारी
3) प्रमुख आदिवासी और लोककला- मुकेश
4) आदिवासी युवा शक्ती-आयुष
5) महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीची वाद्ये- प्रा.डा.तानाजी फुलारी